

TASHKENT BOTANICAL GARDEN NORTH AMERICAN DENDROFLORA OF PLANTS

Khamraeva Dilovar Ahadovna.

Tashkent Botanical Garden under the Institute of Botany of the Russian Academy of Sciences

e-mail: khamrayeva2016@mail.ru

The North American exposition of plants of the North American dendroflora, which is of great interest to visitors of the Tashkent Botanical Garden, was organized in the autumn of 1950 and covers an area of 9 hectares. This dendroflora is located in the north-eastern part of the Botanical Garden. The organizer of the plant garden is academician F.N. It was propagated by Rusanov by importing seeds and vegetative parts of plants from the northern regions of America. The dendroflora includes species of trees and shrubs from North America, Canada and partly Mexico

ТОШКЕНТ БОТАНИКА БОҒИ ШИМОЛИЙ АМЕРИКА ЎСИМЛИКЛАРИ ДЕНДРОФЛОРАСИ

Ҳамраева Диловар Аҳадовна.

ЎзРФА Ботаника институти хузуридаги Тошкент Ботаника боғи

e-mail: khamrayeva2016@mail.ru

Тошкент Ботаника боғининг ташриф буюрувчиларда катта қизиқиш уйғотувчи Шимолий Америка дендрофлорасига тегишли ўсимликлардан иборат Шимолий Америка экспозицияси 1950 - йил куз фаслида ташкил қилинган бўлиб, майдони 9 га ташкил этади. Ушбу дендрофлора Ботаника боғининг шимолий- шарқий қисмида жойлашган. Ўсимликлар боғ ташкилотчиси академик Ф.Н. Русанов томонидан Американинг шимолий худудларидан уруғ ва ўсимликларнинг вегетатив қисмларини олиб келиш йўли билан кўпайтирилган. Дендрофлора таркибига дарахт ва буталарнинг шимолий Америка, Канада ва қисман Мексика турлари киритилган.

Экспозицияга 1950-йилнинг 9-ноябрь санасида биринчи дарахт Oleaceae Hoffmanns. & Link [1] оиласи, *Fraxinus* L. [2] туркумига мансуб *Fraxinus velutina* v. f. *glabra* формаси экилган. 1950-51 йилларда дарахт ва буталарнинг 80 тури ушбу экспозициядан жой олган. 1962 йилнинг баҳор фаслига келиб турлар сони 369 тага етказилган бўлиб, булардан: игнабарглилар 14 тур, япроқ барглилар 355 тур бўлиб шулардан, 193 тур дарахт, 131 тур барг тўқувчи, 1 тури доим яшил буталар ҳамда 30 турдаги чирмашиб ўсувчи ўсимликларни ташкил этган [1].

Шимолий Америка экспозицияси биринчилардан бўлиб академик Ф.Н. Русанов кейинчалик эса фан номзодлари Л.Г. Исмаилова ва Н.И. Штонда каби етук олимлар раҳбарлик қилишган. Айни вақтда эспозицияга ушбу дендрофлора дарахт ва буталарининг интродукцияси ва биологияси бўйича тадқиқот ишларини олиб борётган илмий ходим Д.А. Ҳамраева раҳбарлик қилиб келмоқда.

Экспозицияда ўсимликлар маълум систематик қоидалар асосида жойлаштирилган. Орқа қаторда баланд бўйли дарахтлар ва буталар, олд қаторда кичик буталар ва ўт ўсимликлар жойлаштирилган. Экспозициядан икки километрли экскурсия маршрут йўналиши ўтган. Бу маршрут йўналиши бўйлаб дендрофлорага оид ўсимликлар билан танишиш мумкин. Дастлаб игнабарглилардан *Chamaecyparis lawsoniana* Andr, *Juniperus virginiana* L, *Thuja occidentalis* L, *Thuja plicata* Don, *Pinus ponderosa* Dougl каби кўкаламзорлаштиришда кенг қўлланиладиган ассортиментларни учратиш мумкин. Экспозицияга тегишли сув ҳавзасида *Nymphaeaceae* оиласига мансуб *Nymphaea odorata* f. *rosea* яъни ўзига хос гулларга эга бўлган нилуфар гулини, сув ҳавзаси қирғоқларида эса улуғвор ботқоқ сарвисини кўриш мумкин. Ботқоқ сарвиси (*Taxodium distichum*

Rich) Taxadiaceae оиласига мансуб дарахт бўлиб, бўйи 40 метргача, диаметри эса 2 метргача етади. Секин ўсувчи лекин минг ёшгача етувчи дарахтдир. Ватани Шимолий Американинг жануби-шарқий қисмида, Мессисипи дарёси қирғоқларида ва ботқоқликларида кенг тарқалган. Ёғочи юмшоқ, сувда чиримайди. Илдизлари бақувват, ҳаво олувчи илдизлари эса ботқоқликларда мувозанатни сақлашга ёрдам беради.

Экскурсия маршрути давомида мебель саноатида ёғочлари қимматбаҳо саналган ёнғок турларини учратиш мумкин. Ёнғокдошлар (*Juglandaceae*) оиласига кирувчи қора ёнғок (*Juglans nigra* L.) доривор дарахтлардан ҳисобланади. Ботаника боғи шароитида яхши ўсиб ривожланади ва ҳосил беради. Ёнғоклардан сўнг хўжалик аҳамиятга эга бўлган Гиккори яъни қариялар (*Carya*) жойлашган. Ёғочи ўта мустаҳкам, меваси таркибида 65% гача истеъмолга яроқли ёғ мавжуд. Қарияларнинг илдиз тизими ўқ илдиз бўлиб жуда ҳам чуқур жойлашади. Ташқи экологик омиллар таъсири (совуққа, иссиққа) га чидамли, шу сабабли улардан ҳимоя ихотазорлари ҳамда ўрмонзорлар яратишда кенг фойдаланиш мумкин. Ёнғокдошлар (*Juglandaceae*) оиласи Қария туркуми вакили *Carya pecan* Engl 1541-йиллардаёқ европаликларга маълум бўлган. У ҳақидаги маълумотларни олтин изловчи саёҳатчи Фернандо де Кото ўз кундалигида ёзиб қолдирган. Лекин XIX асрнинг ўрталарига келибгина уни кўпайтириш усуллари бўйича илк тажрибалар олиб борилган. Ҳозирги кунда пеканнинг юздан ортик навлари мавжуд бўлиб, улар худди ўз ватанидек Европа мамлакатлари ва Ўзбекистонда ҳам яхши ўсиб ривожланмоқда.

Экспозиция ҳудудида эман, қайин, қатранғи, чинор, маклюра каби хушманзара дарахтларни ҳам учратиш мумкин. Шундай манзарали дарахтлардан бири *Magnoliaceae* оиласи вакили *Liriodendron tulipifera* L –лола дарахтидир. Бўйи 50, диаметри эса 2 метргача етадиган бу дарахт тури ўзига хос барглари ва лолани эслатувчи гуллари билан киши эътиборини тортади. Лола дарахтининг ёғочи енгил ва мустаҳкам бўлиб, унга ишлов бериш ва силлиқлаш осон. Ундан мусиқа асбоблари ва фанера ишлаб чиқаришда, дурадгорлик ва идишбоп ёғоч сифатида ҳам кенг миқёсда фойдаланилади. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, ушбу дарахт кўплаб шифобахш хусусиятларга эга. Пўстлоғининг дамламаси безгакни даволашда самарали восита сифатида қўлланиб келинади. Унинг барги, пўстлоғи, ёш новдалари ва гулларида изохинолинлар оиласига мансуб бўлган алкалоидларнинг 26 та тури аниқланган. Ажратиб олинган алкалоидларнинг аксарияти юрак-қон томир тизими ҳолатига ижобий таъсир кўрсатиб, қон босимини пасайтиради, спазмолитик, йўталга (глауцин) ва микробларга қарши курашишда фаол қўлланади. Унинг яна кўплаб шифобахш хусусиятлари мавжуд [2].

Ҳозирги вақтда Лола дарахти шахримизнинг Мустақиллик майдони, “Ўзбекистон” халқаро анжуманлар саройи, “Туркистон” саройининг олд майдонлари, Хадра майдони, Анҳор бўйларида, Ўзбекистон, Фуркат, Абай, Нукус, Абдулла Қодирий, Алишер Навоий кўчаларида кўкка бўй чўзиб ўз таровати билан ҳамшаҳарларимиз ва пойтахтимиз меҳмонларининг баҳри дилини очмоқда.

Экспозициядан жой олган турлардан яна бири *Annonaceae* оиласига мансуб *Asimina triloba* Dup уч баргли азиминадир. Азимиана табиатда Онтарионинг жанубий қисмидан Флоридагача кенг тарқалган. Ёввойи ҳолда дарё ва кўл қирғоқларида, нам тупроқларда кўп учрайди. Кеч кузда барглари тўқувчи бу дарахтнинг бўйи 10-15 метргача етади. Гуллари тўқ қизил рангда бўлиб, қўнғироқсимон шаклга эга. Меваси узунлиги 5-16 см, энига 3-7 см гача, оғирлиги 20 дан 500 граммгача етади. Меваси фруктоза, сахарозага ва микроэлементларга бой. Пишиб етилган меваси банан ва манго мазасини беради. Апрель май ойларида гуллайди, гуллаш давомийлиги уч ҳафта. Мевалари сентябр – октябрь ойларида ҳосил бўлади, тўрт ҳафта давомида пишиб етилади. Тошкент ботаника боғига 1953-йилда Батуми шаҳридан Ф.Н.Русанов томонидан ўсимликнинг уруғлари олиб келинган. 1957-йилда Шимолий Америка экспозициясига уруғидан етиштирилган кўчатлари экилган. 1961 йилда биринчи марта гуллаган. Дарахтлар 1963 йилдан бошлаб мева бера бошлаган.

Йўналиш давомида манзарали буталардан гулловчи каликант *Calycanthus floridus* L. ни кўриш мумкин. Табиатда шимолий Каролинадан Флорида, Алабама ва Миссисипи гача кенг тарқалган. Бўйи 3-4 метргача етувчи, кеч кузда барг тўқувчи, хушбўй ҳидга эга бута. Тўқ қизил рангда гуллари ҳар қандай киши эътиборини тортади. Айнан шу бута устида биология фанлари номзоди Л.Н.

Исмагилова илмий тадқиқотлар олиб борган. Каликант турларининг ювениль даври биологияси (1982й), Каликант турларининг мавсумий ривожланиш фазаларини (1986й) тадқиқотлари давомида ўрганган.

Шимолий Америка экспозицияси дўлана (*Crataegus*) туркуми турларига жуда бой. Йўлнинг икки четида жойлашган Америка дўланаларидан иборат коллекция йигирмадан ортиқ турларни (*Crataegus Canbyi* Sarg., *C. coccinoides* Ashe., *C. crus-galli* L., *C. macracantha* Lodd., *C. flava* Ait., *C. irrasa* Sarg.) ўз ичига олади. Дўланалар ўзининг тўқ яшил барглари, гуллари ва киш фаслида ҳам сақланиб турувчи ёрқин рангли мевалари билан барча фаслларда гўзал манзара касб этади. Дўлана нафақат манзарали балки, доривор ўсимлик сифатида ҳам экиб етиштирилади [4].

Экспозицияда Раъногулдошлар *Rosaceae* оиласи вакилларида сўнг маршрут давомида дуккакдошлар *Fabaceae* оиласи вакиллари учратиш мумкин. Шулардан, Бундук (*Gymnocladus dioicus* (L.) K. Koch) икки уйли ўсимлик. Табиатда Американинг Канада, Техас, Луизиана ва Онтарио штатларида кенг тарқалган. Бўйи 30 м гача етувчи бу дарахт кофе дарахти деб ҳам аталади. Унинг қовурилган уруғларидан суррогат кофе тайёрланади. Хинд табобатида доривор ўсимлик сифатида қадрланади. Оиланинг яна бир вакили бўлган бута *Amorpha fruticosa* L. хушманзара, қурғоқчиликка чидамли, хатто шўрхок ерларда ҳам яхши ўсиб ривожлана олади. Яна бир муҳим хусусияти хушбуй ва чиройли гуллари билан асалариларни ўзига жалб қилади. Аморфани асаларичилик билан шуғулланувчи хўжаликларга кенг миқёсда фойдаланиш учун тавсия этиш мумкин.

Рутадошлар *Anacardiaceae* оиласига мансуб Сумах (*Rhus*) экспозицияда етарлича майдонни эгаллаган. Сумахнинг мавжуд турлари Ботаника боғи тупроқ иқлим шароитига жуда ҳам яхши мослашган.

Бу ўсимлик қурғоқчиликка ва иссиққа чидамли.

Экспозиция ташкил этилгандан буён ушбу туркум турлари устида бир қанча илмий ишлар олиб борилган жумладан, биология фанлари доктори И.В.Белолипов Ботаника боғида Сумах (*Rhus*) (тотим) ўсимлигининг биологияси” (1963-65й), устида тадқиқотлар олиб бориб, номзодлик дисертациясини ёқлаган.

Шу билан бирга экспозициядаги истиқболли турлар бўйича қуйидаги олимлар ўз тадқиқот ишларини олиб борганлар. Биология фанлари номзодлари Н.Ф. Русанов “Катальпа турларининг гуллаш ва уруғ ҳосил қилиш биологияси” (1969 й), А.А. Мавжудов “Ботаника боғида Каркас турларининг интродукцияси” (1969 й), Н.И. Штонда “Ботаника боғига интродукция қилинган Аралиядошларнинг қишга чидамлилиги” (1971й), “Тошкент Ботаника боғи шароитида шимолий америка дендрофлорасига тегишли айрим турлар интродукцияси маълумотлари” (1974й), “Аралиядошларнинг вегетатив кўпайиши (1975й)”, “Птелиа (кожанка) турлари интродукцияси”(1986й), “Шимолий Америка ўсимликларининг интродукция натижалари” (1993й), Л.М. Шумаева “Липа (жўка) ларнинг гуллаш биологияси” (1971й), Р. Норматова “Кирказоннинг ўсиш ва ривожланиш динамикаси” (1971й), С.П.Валиходжаева “Тошкент шаҳри шароитида интродукция қилинган қайроғоч турларининг гуллаш ва уруғ ҳосил қилиш асослари” (1978й), Г.В. Максимова “Ботаника боғида клекачка” (1993й), Р.М. Мурзова “Амбро дарахти интродукцияси” (1986й), “Ф.Х.Хамадиева “Ботаника боғида багряник турлари вакиллари” (1987й), Н.Т.Арипова, Н.И. Штонда “Ботаника боғида снежнягодниклар” (1988й), фан докторлари Т.И. Славкина, Л.Х.Ёзиев “Ботқоқ сарвисининг ҳаво илдизлари ҳақида” (1988й) илмий мақолалар, монографиялар тайёрланган ва илмий изланишлар олиб борилган [3].

Экспозициядаги турларни (Лола дарахти, уч баргли азимино, сариқ клядрастис) кўпайтириш ва кўкаламзорлаштиришга тавсия этиш бўйича биология фанлари доктори В.П. Печеницын раҳбарлигида (Халмурзаева А.И., Х.Ж.Ахмедова 2014-2015й) амалий илмий лойиҳалар олиб борилган. Бундан ташқари Республикамиздаги олий таълим муассасалари бакалавр ва магистратура талабалари, мустақил изланувчи ва стажёр тадқиқотчилар дендрофлорадаги турларни биологияси, экологияси, интродукцияси ва кўпайтириш усуллари бўйича илмий изланишлар олиб бормоқдалар.

Бу илмий изланишлар ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда. Экспозиция раҳбари Д.А. Ҳамраева томонидан экспозицияга янги ассортиментдаги манзарали буталарни интродукция қилиш ва кўпайтиришнинг жадал усуллари ишлаб чиқиш бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда. Чунки, кўкаламзорлаштиришда қўлланиладиган манзарали дарахтлар ва буталар турларини кенгайтириш, ўлкамиз шароитларига мослаша оладиган нав ва шакллари излаб топиш, илмий даражада асосланган технология бўйича парваришлашни тадбиқ этиш – бугунги куннинг долзарб масалаларидан саналади. Олиб борилаётган илмий изланишлар натижасида Тошкент Ботаника боғи генофонди бойитилади. Интродукция қилинган турлар тўлиқ ўрганилиб ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришга, ўрмон хўжалиқларига тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Путеводитель по Ботаническому саду” Русанов Ф.Н. Издательство “Фан”,1975г. 7-14стр.
2. “Лола дарахти юртимизнинг кўркига кўрк кўшмоқда”. Аллабердиев Р Халқ сўзи газетаси 31-май 2016 й.
- 3.“Интродукция и акклиматизация растений”.1-28 том Издательство “Фан”1975г.
4. “Озеленительный ассортимент и уход за городскими насаждениями Узбекистана” Абдурахманов А.А, Славкина Т.И. Издательство “Фан”1980г. 9-10 стр.
5. site:tftwiki.ru
6. <https://ru.wikipedia>